

УДК 37.014:159.922.4(=161.2:=1611)

[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6\(8\)-194-209](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-6(8)-194-209)

Лупак Наталія Миколаївна доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, тел.: (063) 308-07-61, <https://orcid.org/0000-0001-7868-8771>

УКРАЇНА І РОСІЯ НА ПЕРЕХРЕСТІ МЕНТАЛЬНИХ КООРДИНАТ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ ТА ОСВІТНЬОГО ДИСКУРСУ

Анотація. Висвітлено проблему ментальності як гуманітарного маркера етнічної спільноти. Окреслено дефінітивне поле проблеми. З'ясовано, що ментальність розуміється як національна картина світу, а менталітет – як національний характер; ментальність стосується самоусвідомлення, а менталітет – самовираження людини / нації. Актуалізована проблема розглядається крізь призму протиріч української і російської ментальності, в контексті гуманітарного знання, яке постає результатом наукових пошуків про сенс людського існування, цілі, мотиви, духовні ідеали особистості, колективні цінності. Зазначено, що у процесі цивілізаційного поступу викристалізувалися два способи перебування людини у світі: сакральний і світський, що зумовило розгортання протилежно направлених світоглядних орієнтирів – вертикального і горизонтального. Наведено текстові фольклорні та літературні (українські, російські) зразки, які засвідчують діаметрально протилежні мистецькі рефлексії. Акцентовано на смислових домінантах текстових структур, що увиразнюють ментальні особливості певного народу. Увиразнено концепт «м'якої сили України», який стосується просування на міжнародній арені культурних цінностей, демократії. Доведено, що зіставлення запропонованих зразків української і російської художньої творчості (колискові «Ой ходить сон», «Ой люлі, люлі» (укр.) та «Баю-баюшки-баю» (рос.); казки «Про Івасика-Телесика» (укр.) та «За щучим велінням», «Про рибака і рибку» (рос.); тексти гімну (укр., рос.); творчість К. Білокур та О. Кобилянської (укр.) і Ф. Достоевського (рос.)), дає підстави стверджувати про суттєву відмінність між двома «братніми» народами, яка зародилася на ґрунті ментальних протиріч, що стало одним із важливих чинників нинішньої агресії Росії проти України. Постульовано, що проблема ментальних протиріч має бути предметом сучасного освітнього дискурсу, який здатний укріпити «м'яку силу України».

Ключові слова: Україна, Росія, ментальність, свідомість, підсвідомість, протиріччя, код культури, гуманітарне знання, мистецтво, освіта, дискурс, рефлексія.

Lupak Nataliia Mykolaivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Primary and Preschool Education, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Maxyma Kryvonosa St., 2, Ternopil, 46027, tel.: (063) 308-07-61, <https://orcid.org/0000-0001-7868-8771>

UKRAINE AND RUSSIA AT THE CROSSROADS OF MENTAL COORDINATES AS A PROBLEM OF MODERN HUMANITARIAN KNOWLEDGE AND EDUCATIONAL DISCOURSE

Abstract. The problem of mentality has been outlined as a humanitarian marker of ethnical community. A definitive field of the problem has been described. It has been found that mentality is understood as a national picture of world, and mindset – as a national character; mentality is related to self-awareness, and mindset – self-expression of human/nation. The actualized problem is seen through the prism of contradictions of the Ukrainian and Russian mentality, in the context of humanitarian knowledge that is raised as a result of scientific studies of the essence of human being, goals, prays, spiritual ideals of personality, collective values. It has been mentioned that in the process of civilizational progress, two ways of human existence in the world crystallized – sacred and secular, which led to the deployment of opposing worldviews: vertical and horizontal. Textual folklore and literal (the Ukrainian, Russian) examples, which testify to diametrically opposed artistic reflections, have been demonstrated. It has been emphasized on the semantic dominants of textual structures, which express the mental characteristics of a particular nation. The concept of «the soft power of Ukraine», concerning the promotion of cultural values in the international arena, the democracy, has been stressed. It has been proved that comparing the proposed examples of the Ukrainian and Russian artistic creativity (lullabies «Oi khodyt son» («Sleep walking»), «Oi liuli, liuli» (Ukr.) and «Baiu-baiushky baiu» (Rus.); fairy tales «About Ivasyk-Telesyk» (Ukr.) and «By the Pike's command», «About A Fisherman and A Fish» (Rus.); anthem texts (Ukr., Rus.); works by K. Bilokur, O. Kobylanska and works by F. Dostoievskyi (Rus.)), gives grounds to claim that there is a significant difference between the two «brotherly» nations, which arose on the basis of mental contradictions, which has become one of the important factors in Russia's current aggression against Ukraine. It has been postulated that the problem of mental contradictions must be a subject of modern educational discourse, which is able to make stronger «the soft power of Ukraine».

Keywords: Ukraine, Russia, mentality, consciousness, subconscious, contradictions, code of culture, humanitarian knowledge, art, education, discourse, reflexion.

Постановка проблеми. Війна Росії проти України, яка розпочалася у 2014 році, а 24 лютого 2022 року стала повномасштабною з метою знищення

Української держави, оголила давно болючий ідеологічний нерв – брехливу риторику агресора про спасіння «братнього» народу. В скрижалях імперських наративів упродовж довгих років «дружби» гартувався український голос на тлі цинічної зверхності, абсурдних заборон, періодичних репресій, голодоморів, геноциду. Такі ідеологеми, як «мазепинці», «петлюрівці», «бойчукісти», «бандерівці», «націоналісти», «сепаратисти» тощо уже міцно вкоренилися на ґрунті російської ментальності як характерні ознаки українців із загальною назвою «зрадники», до чого самі ж українці майже звикли й особливо не переймалися причинами патологічної жорстокості диктаторського режиму до державницьких прагнень І. Мазепи і С. Петлюри, унікальної селянської архаїки М. Бойчука, національної звитяги С. Бандери та багатьох інших героїв, які присвятили своє життя боротьбі за вільну Україну. Переступаючи через образи й здріств, забуваючи нелюдські болі та страждання, толеруючи ворога, українці щоразу «наступали на ті ж граблі», що так підступно вдарили сьогодні в їхнє тіло й душу.

За усією абсурдністю війни, розв'язаною російською федерацією, криється одвічне протистояння ментальних структур двох народів, які історично розвивалися в одному комунікативному полі, але в кардинально різних системах ціннісних координат. Для з'ясування глибинних протиріч, що блокують конструктивні діалоги «братського союзу», для усвідомлення причин національного непримирення варто звернутися до мистецьких рефлексій, у дзеркалі яких висвітлюється «гуманітарна аура нації» (Л. Костенко). Порівняльний аналіз кодів культури, що виявляються в художніх текстах (українських і російських), увиразнює ключові ментальні аспекти, які з'єднуються, перетинаються і конфліктують у площині рецепції смислів. Таке завдання визначило актуальність запропонованої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби змоделювати Україну ХХІ століття у контексті глобальних соціальних і світоглядних змін здійснювали Я. Грицак, І. Дзюба, В. Шевчук, Ю. Щербак та ін.; проблему ментальності як ідентифікаційне поняття у просторі гуманітарного знання досліджували А. Васильченко, Р. Демчук, П. Йолон, О. Киричук, Ю. Котляр, С. Кримський та ін.; шляхи творення автентичної української культури на пограниччі з російською досліджували Р. Бачинський, Д. Донцов, С. Єфремов, М. Жулинський, Л. Костенко та ін.; цінні архівні матеріали (документи, листи, спогади) про визвольні змагання українського народу за свободу й незалежність знаходимо в книзі «Літопис нескореної України», яку уклали Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка. Я. Дашкевич, Р. Бачинський, В. Голяк, М. Ковальчук, О. Стасюк, В. Костишин, І. Чура; проблему мистецької рефлексії, у центрі якої розглядається самоспостереження, що спрямовує свідомість на відтворення дійсності в художньому мовленні, вивчали Л. Аноллі, О. Берегова, Л. Кондрацька, І. Кулка, а роль мистецької рефлексії в освітньому процесі досліджували Б. Брилін, І. Зязюн, А. Козир, Г. Падалка та ін.

Незважаючи на широкий спектр наукових праць, присвячених проблемі становлення й утвердження української нації, зокрема її духовного потенціалу, у протистоянні з російським авторитаризмом, є потреба у наукових розвідках, де б розкривалися специфічні ознаки українського і російського етносів для з'ясування внутрішніх ментальних протиріч.

Мета статті. Здійснити порівняльний аналіз українських і російських мистецьких рефлексій для з'ясування особливостей національних ментальних характеристик і виявлення їхніх протиріч; обґрунтувати актуальність такого дослідження для сучасного гуманітарного знання, зокрема освітнього дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Основні питання, які хвилюють людство загалом і кожну людину зокрема, є питання смислу життя (колективного, індивідуального) та розуміння картини світу. Такі питання перебувають у епіцентрі гуманітарного знання, яке постає результатом наукових пошуків про сенс людського існування, цілі, мотиви, наміри, духовні ідеали особистості, колективні цінності тощо. Варто взяти до уваги, що «у процесі життєдіяльності сучасної цивілізації викристалізувалися два способи перебування людини у світі – сакральний і світський. Сакральний спосіб життя передбачає ставлення людини, суспільства до навколишнього світу як до духовної цінності. Таке сприйняття світу характеризується духовним підходом до часу, власного життя, окремих елементів простору і, по суті, є освяченням самого життя, всіх життєвих функцій. Світський спосіб життя трактує життєдіяльність як сукупність фізіологічних актів, тобто актів, позбавлених духовної значущості й зведення до власне людських дій» [11, с. 7]. Сакральний і світський способи життя мають протилежно направлені світоглядні орієнтири, за якими певна спільнота (онтологічно й історично) вибудовує власні ментальні пріоритети. Вибір таких орієнтирів накладає відбиток на всю подальшу долю спільноти, яка упродовж цивілізаційного поступу несе повну відповідальність за нього, пожинаючи «солодкі» чи «гіркі» плоди.

Гуманітарне знання як важливий чинник формування високорозвиненого суспільства, насичене гуманістичною метою, мораллю, культурою, спрямоване на утвердження загальнонаціональних і загальнолюдських універсалій, відтак – зміцнення духовних основ освіти. Весь комплекс гуманітарних наук, як зазначала Л. Костенко, має бути своєрідним телескопом, специфічною системою ретельно виставлених дзеркал. І лише «у складному спектрі цих дзеркал і віддзеркалень суспільство може мати об'єктивну картину самого себе і давати на світ невикривлену інформацію про себе, сфокусовану в головному дзеркалі. Ефект головного дзеркала, точність його оптики грають вирішальну роль у рецепціях світу» [9, с. 8].

Гуманітарний аспект освіти безпосередньо пов'язаний із формуванням людини культури, а «найважливішою характеристикою культури є специфіка її персоналізації у формах значень, смислів, переживань, мотивів, діяльностей і вчинків. Узагальнені способи персоналізації породжують культурні типи,

моделі й ідеали особистості, тобто культурно специфічну і «модальну» особистість» [16, с. 234]. Здатність інтерпретувати реальність через осмислення текстових структур (нарративів) виявляється особливою формою існування людини, що передбачає діалог культур у просторі художнього буття, зокрема мистецьку рефлексію — «усвідомлення власних психічних станів і процесів у зіставленні із переживаннями, відтвореними в художньому образі, роздуми людини над власним життям, заглиблення у власні почуття у зв'язку зі змістом мистецького твору, у зіставленні об'єктивного змісту художніх образів з результатами самоаналізу власного внутрішнього життя» [17, с. 159].

У контексті гуманістичної освіти розкривається широкий діапазон знань, що потребує «узгодженого розв'язання проблем «особистість – в – культурі», «культура – в – особистості», «особистість – суб'єкт культури», «культура – про – особистість», «культурне самопізнання особистості»... [16, с. 235]. Репрезентація навколишнього світу через призму культурних зразків і моделей, особливо мовних, великою мірою визначає колективне соціальне розуміння дійсності, що є основою ментальності нації. Освіта, виконуючи функцію гуманістичного конструювання суспільства, має використовувати всі можливі інструменти для вирішення важливої онтологічної проблеми – формування колективного та індивідуального світогляду. З огляду на те, актуальною темою для сучасних дискусій в освітньому середовищі є проблема ментальності, осмислення якої допоможе людині зрозуміти природу своїх / чужих мотивів і вчинків, пізнати культурне доквілля.

Погоджуємося з думкою Р. Демчук, що задля забезпечення належної операціональності виникає потреба у понятійному розмежуванні змістових параметрів термінів «ментальність» і «менталітет». Авторка зазначає, що «під ментальністю у метафізичному сенсі ми розуміємо світоглядні установки (картини світу) певного народу, а під менталітетом – моделі поведінки (національний характер). Ментальність – категорія «спіритуалістична» як дух/душа колективного суб'єкта – народу/нації, натомість менталітет – «тілесна», що реалізується через спосіб життя, соціальний габітус окремих індивідуумів. Ментальність сформовано архетипами / патернами, тоді як менталітет зумовлено практиками/репрезентаціями...» [3, с. 29]. Звернення до традиційних сюжетів і образів, у яких втілений пережитий людський досвід, дає змогу розкрити культурну, соціальну, національну й особистісну ідентичність.

Беремо до уваги той факт, що картина світу в людини починає «промальовуватися» ще у ранньому дитинстві, коли дитина перебуває у тісному зв'язку з рідними, особливо матір'ю, адже досвід її спілкування з мамою є вирішальним у встановленні балансу відчуття безпеки і тривоги. Тому таке важливе значення мають первинні словесно-інтонаційні конструкти як засоби комунікації. Порівняльний аналіз деяких зразків найдавнішого жанру народної словесності – колискової пісні, яка виконувалася (найчастіше матір'ю) щоб приспати дитину, дає змогу виявити внутрішні інтенції людини у діалозі з

матеріальним і духовним світом. Так, в українському фольклорі відома колискова «Ой ходить Сон коло вікон» розповідає малечі про міфічні істоти Сон і Дрімоту, які опікуються тихим і затишним відпочинком, будучи своєрідними оберегами сну:

*Ой ходить Сон коло вікон, а Дрімота коло плота,
Питається Сон Дрімоти: «Де будемо ночувати?»
«Де хатинка є тепленька, де дитинка є маленька,
Там будемо ночувати, дитиночку присипляти»...*

Зміст пісні та лагідний музично-ритмічний малюнок навіює спокій, тепло, безпеку. Турбота, опіка та ніжна любов матері вкладені у слова колискової «Ой люлі-люлі»:

*Ой люлі-люлі, налетіли гулі, та й сіли на люлі.
Стали думать і гадать, чим дитяtko годувать:
Чи бублечком, чи медком, чи солодким молочком?*

У бажаннях матері – дати дитині найкраще, найсмачніше. Ніжна і заспокійлива мелодія наповнена щирою любов'ю та ласкою.

Натомість, у популярній російській колисковій «Баю-баюшки-баю» вчуваються тривожні інтонації. Зміст і мелодика пісні різкі, тому вона не заспокоює, а залякує дитину:

*Баю-баюшки-баю! Не ложися на краю!
Придет серенький волчок, и ухватит (укусит) за бочок.
Он ухватит (укусит) за бочок, и потащит во лесок.
И потащит во лесок, под ракитовый кусток.*

Відчуття страху, навіяне піснею «наніч», викликає у дитини негативні емоції: смуток, тривожність, збентеженість, а відтак – агресію як захисну реакцію організму.

Дослідники фольклору З. Лановик і М. Лановик зазначають, що милозвучність українських народних колискових пісень «підсилюється шляхом використання здрібніло-пестливих форм (дитинонька, колисонька, матіночка), через які також виявляється ніжне, пестливе ставлення до дитини. Як правило, дитина ще не розуміє лексичного значення слів колискової, але вловлює звуки, співзвучні висловлювання, і пісня стає одним із шляхів її знайомства зі світом» [13, с. 572].

Особливе місце у формуванні картини довкілля у ранньому віці займають казки (народні, літературні), з якими діти знайомляться насамперед у родинному колі, пізніше – в освітньому середовищі. Головна дидактична мета у роботі з текстами цього жанру полягає у засвоєнні цілісних знань про пережитий людський досвід, розкритті смислу й наміру казки як важливої інформації про духовні джерела й образи, доступі до архетипної енергії. Вибір казки як специфічного навчально-виховного матеріалу для освітнього дискурсу здійснюється з урахуванням вікових особливостей, інтересів і творчих стимулів учасників. Важливими смисловими компонентами є персонажі казок та їхні

вчинки, тому акцентуємо на їхніх характеристиках. Наприклад, порівняльний аналіз народних казок – української «Про Івасика-Телесика» та російської «За щучим велінням» свідчить про діаметрально протилежне ставлення персонажів до праці й увиразнює різні життєві цінності. У першому випадку пріоритетними особистісними рисами є повага до батьків, чуйність, працьовитість, відповідальність, дисциплінованість, винахідливість, сміливість та ін. У другому йдеться про лінощі, хитрість, безвідповідальність, очікування якогось випадку чи дива, що дозволить без особливих зусиль отримати бажане.

В українській традиції завжди шанувалася людська праця та її результати, які приносять радість, задоволення, пошану, матеріальний статок. Тому відомі з дитинства казки «Про дідову й бабину дочку», «Кривенька качечка», «Праця і лінь», «Дві хлібини та три поради» й багато інших сприяють формуванню шанобливого ставлення до праці, необхідності чесно заробляти на хліб. Натомість загальновідома російська казка «Про рибака і рибку» розкриває типовий образ неосвіченого люду, що прагне легкою ціною збагатитися за рахунок умінь і талантів інших. Нерозумна захланність, звісно, завжди веде до краху і повернення до відправної точки, але з незворотними втратами.

Амбівалентні почуття виникають під час слухання й обговорення казок про Іванка-дурника – традиційного образу російського фольклору. Будучи третьою дитиною у сім'ї (як третій зайвий), на його долю випадає багато випробувань. Івана, зазвичай, змальовують як нерозумного хлопця, проте він зовсім не дурник. Хлопець бідний, але благородний; простий, але кмітливий; наївний, але добрий і відважний, тому завжди отримує винагороду. Але згідно з його основною характеристикою, яка закріплена у назві – «дурник», всі чесноти як би нівелюються. Мимоволі закрадаються питання: «То хто ж мудрий, а хто дурник? Той, хто не напружується, маючи статки і владу, чи той, хто активно переборює труднощі, протистоїть викликам долі? Протистояти і бути толерантним – означає бути дурником?». Якщо взяти до уваги артикульовану народом тезу «Казка вчить, як на світі жити», то можна передбачити, які настанови і ціннісні орієнтири закріплюються у ментальному полі індивідумів.

Спільними для української та російської фольклорних традицій є звернення до сил природи з проханням про захист і допомогу. Так, у період святкування Нового року люди здавна уславлювали Коляду – божество зимового сонцестояння. Дослідники зазначають, що «відповідно, колядками називаються поетично-пісенні народні твори, які виконуються в час і з нагоди святкування Коляди, якими супроводжуються магічно-ритуальні різдвяні дійства. Оскільки колядка як жанр пройшла довгий період становлення і побутування, то на її тематичну структуру, поетику наклали відбиток різні історичні епохи та світоглядні системи» [13, с. 113]. Свідченням цього можуть бути порівняння найпопулярніших текстів колядок «братніх» народів.

Український варіант тексту:

*Коляд, Коляд, колядниця
Добра з медом паляниця!*

*А без меду не така –
Дайте, тітко (дядьку) п'ятака!*

Російський варіант тексту:

*Коляда, коляда!
Кто не даст пирога,
Мы корову за рога!
Кто не даст пышки,
Мы тому в лоб шишки!
Кто не даст пятачок,
Тому шею на бочок!*

Такі зіставлення яскраво ілюструють протилежні моральні домінанти, які можна вважати ментальними маркерами культури. Навіть через забавлянки й жарти відчуваються наміри колядників: добрі / злі. Для прикладу, наведемо ще варіанти народних словесно-пісенних форм:

*Я – маленький хлопчик Тетенька добренька!
Сів собі на стовпчик, Дай кулички добренькой!
В сопілочку граю, Коляда – молода накануне Рождества.
Діток забавляю. Отдавай, не ломай,
А ви, люди, чуйте! Все по целой подавай!
Коляду готуйте: Если крошечку уронишь,
Яблучка, горішки – То и Бога не замолишь.
Це мої потішки! Не подашь лепешки –
Разобьем окошки!
Не подашь пирога –
Уведем корову за рога!*

Українська колядка випромінює тепло, радість і позитив через скромне бажання дитини отримати за вправну гру на сопілочці (а не задарма!) прості потішки-подарунки. В українських родинах ще змалку навчали діток жити за святим законом «Давати – Брати». З тексту російської колядки акцентно вирізняється намір «брати» в інших усе, що є цінне: і хліб, і корову, і все, що заманеться, нічого не пропонуючи замість цього. Крім того, забирати з погрозами, навіюючи страх.

Щодо пісенного репертуару окреслених етнічних груп обмежимося коротким семантичним аналізом текстів найголовнішої національної пісні – гімну. Беремо до уваги значення слова «гімн», що в перекладі з грецької мови означає похвальна пісня. Це «урочистий музичний твір на слова символічно-програмного змісту, вживається здебільшого як символ держави (поряд з іншими атрибутами: прапором, гербом тощо [14, с. 157]. У такій жанровій формі акумулюється історичний колективний досвід, смислові та інтонаційно-духовні національні домінанти. Семантичні акценти українського гімну, що

припадають на слова «Україна», «слава», «воля», «душа», «тіло», «свобода», «козацький рід», «праця щира», заявляють про силу духу, завзяття, безстрашність, спільне народне бажання віддати всі свої зусилля для процвітання рідної країни. Ключові слова російського гімну – «наши леса и поля», «широкий простор», «Отчизна», «было», «есть», «будет всегда» – несуть інше смислове навантаження: сліпе служіння «отчизне» (без конкретної назви держави), закостенілість, незмінність стану, відсутність «свіжого повітря» для життя й готовності до змін, авторитарність, гіперболізоване почуття власності на землю. Якщо брати до уваги той факт, що патетика російського гімну базується на вдало «запозиченому» епічному фрагменті музики українського композитора Миколи Лисенка, то можна зробити висновок про істинний «героїзм» народу, який звик без дозволу брати чуже, презентуючи як своє.

Яскравим зразком самобутності українського ментального універсуму є творчість геніальної народної художниці Катерини Білокур. Мистецтвознавці, філософи, культурологи, художники зазначають, що «її твори – своєрідне художнє, але в той же час документально достовірне свідчення про смаки й уподобання українського селянства 30–50 років, опоетизована енциклопедія культурної флори ланів, садів та городів Придніпров'я» [7, с. 21]. Незважаючи на те, що мисткині доводилося жити і творити у страшних умовах села, покріпаченого російським тоталітарним режимом, створені нею космологічні образи «Царя-колоса», «червоної ружі», «білого квіта», «хрещатого барвінку» та багатьох інших є уособленням невмирущої квітучої української душі, заглибленої у Всесвіт внутрішніх переживань, «ідеалізованим образом мікрокосму нації, відкритого в макрокосм» [7, с. 151]. За масштабністю узагальнень образу українського світу і вродженим естетичним чуттям К. Білокур суголосна з Т. Шевченком, котрі у спільному ментальному полі ретельно вибудовували цілісний «образ-концепт українського буття» (Л. Генералюк). Як зазначають дослідники, відмінність полягала лише в тому, що «Шевченко виконував місію воїна, його активне ментальне начало чоловіка й патріота слугувало ідеї пробудження нації; Білокур – як жінка, котра архетипно є хранителькою дому, – репрезентує ідею гармонії, пов'язану з оберіганням роду, оселі, духовного ареалу людини, ідею культивованої й постійно присутньої, та не завжди помітної в буднях, краси етосу. ...Рецептивні моделі обох виказують гіпертрофоване естетичне чуття українця – представника етносу, генетично запрограмованого на мистецтво й естетичне сприйняття світу» [7, с. 151–152].

Соціальну і психологічну дисгармонію російської дійсності 1840–1870-х років і її вплив на людську душу по-особливому висвітлив класик російської літератури Федір Достоєвський, втілюючи свої роздуми у яскраво брутальних образах, гострих конфліктах і зловісних передбаченнях. Його жорсткий реалізм торкався похмурих провулків, смердючих вулиць, обдертих шпалер і численного побутового безладу й бруду, в якому сірі обездолені люди,

порпаючись у безпросвітному болоті життя, все щільніше зачиняли вікна й двері власного духовного простору, витісняючи будь-які сподівання на краще існування. Можна стверджувати, що сильною стороною словесної майстерності Ф. Достоевського (особливо детальні описи інтер'єру й екстер'єру, що розгортаються у часі й просторі) є гіпертрофоване «смакування» брудних сцен як типових для тодішньої «неминої Росії» (М. Лермонтов) картин життя. Для глибшого розуміння природи ментальних рефлексій наведемо зразок тексту (опис кімнати як яскравий спогад дитинства головного персонажу твору Ф. Достоевського «Неточка Незванова») мовою оригіналу: *«Я очутилась в большой комнате с низким потолком, душной и нечистой. Стены были окрашены грязновато-серою краскою; в углу стояла огромная русская печь; окна выходили на улицу или, лучше сказать, на кровлю противоположного дома, и были низенькие, широкие, словно щели. Подоконники приходились так высоко от полу, что я помню, как мне нужно было подставлять стул, скамейку и потом уже кое-как добираться до окна, на котором я любила сидеть, когда никого не было дома. ...Вся наша мебель состояла из какого-то остатка клеенчатого дивана, всего в пыли и в мочалах, простого белого стола, двух стульев, матушкиной постели, шкафчика с чем-то в углу, комода, который всегда стоял покачнувшись набок, и разодранных бумажных ширм»* [5, с. 232]. Детальний опис жалюгідного життєвого приміщення доповнюється не менш похмурим змалюванням стану природи, що за вікном, і предметів побуту, які є елементами «декору» сімейних сцен: *«Помню, что были сумерки; все было в беспорядке и разбросано: щетки, какие-то тряпки, наша деревянная посуда, разбитая бутылка и не знаю что-то такое еще. Помню, что матушка была чрезвычайно взволнована и отчего-то плакала. Отчим сидел в углу, в своем всегдашнем изодранном сюртуке. Он отвечал ей что-то с усмешкой, что рассердило ее еще более, и тогда опять полетели на пол щетки и посуда»* [5, с. 232]. Очевидно, що такі локалізовані в часі й просторі відтворення образів минулого міцно закріплюються у дитячій пам'яті, площині підсвідомого як типовий образ існування маленької людини, підкріпленій зовнішніми реаліями злиденного колективного (мінорного) співіснування собі подібних.

На контрасті, у протилежній (мажорній) ментальній тональності, звучать рядки нарису «Рожі» знаної української письменниці О. Кобилянської. Авторка запрошує читача до вишуканого світу, де перебуває шляхетна українська душа, малюючи натюрморт: *«У склянці тонко різаній, наповненій аж по сам край свіжою джерельною водою, стояли вони...»*. Тонко-різана склянка – це кришталевий, витончений простір життя як ідеальний світ, витворений художньою уявою людини, котра прагне жити в гармонії з Всесвітом. А свіжа джерельна вода у тій склянці – це чиста природна енергія, що наповнює внутрішній світ людини благодатними смислами. У такому середовищі, вважає письменниця, зрощується істинна краса. Доречними у цьому сенсі є міркування В. Воронкової про те, що «орієнтація на істину, добро, красу як оптимум буття

передбачає виділення особистості із натовпу, певний ступінь рефлексії людини, зверненої всередину самої себе, щоб осмислювати все те, що відбувається з нею; це орієнтація на високий ступінь свідомості, самосвідомості і саморефлексії особистості. В основі істини, добра, краси – реалізація мудрості, орієнтованої на формування гуманістичних засад буття – творчості, справедливості, добра» [1, с. 121].

О. Кобилянську завжди приваблювали горді, незалежні, величні натури і вольові характери, тому вона своїм художнім словом закликала до щоденного скрупульозного особистісного самоствердження, моделюючи образ українського інтелігента, здатного серцем, розумом і мечем захищати рідну землю і національні інтереси. Такі погляди письменниці, як зазначає М. Крупа – авторитетна дослідниця творчості О. Кобилянської, на розвиток особи і нації знайшли своє вираження в естетичному кредо мисткині: «Освіта..., але не лише освіта фахова, якою ми здобуваємо собі, головне хліб, але ще освіта душі і серця ЗОКРЕМА, безмилосердне РІЗЬБЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ відразу на широку шкалу...» [8, с. 3]. У модусі ментальності місію митця письменниця вбачала у «плеканні культу індивіда / індивідів, готових повести націю і людство до висот духу, свободи, економічного розвою» [8, с. 6].

Безперечно, особистісне та національне ствердження неможливе й без культу рідної мови як важливого інструменту будівництва держави. Тому слушними є висновки сучасного українського історика, публіциста Я. Грицака щодо мовного питання, яке так натхненно відстоюють українські митці упродовж століть: «Ті, хто хоче поглинути іншу націю чи етнічну групу, намагаються звести до мінімуму різниці між своєю мовою і мовою тих, кого хочуть асимілювати, щоб позбавити їхню мову гідності. Ті ж, хто хоче вберегти свою окремішність від поглинання, намагаються ці різниці максималізувати й надати своїй мові майже сакрального значення» [2, с. 351]. Істинно, без потреб доказу звучить твердження, що мова безпосередньо пов'язана з ментальністю. Отже, «ментальність – це національний тип світовідчуття, який ґрунтується на мовних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності» [10, с. 7]. Не викликає сумнівів, що нині всі національні заклади освіти мають укріплювати авторитет української мови насамперед як транслятора духовних цінностей на всіх рівнях комунікації, а також головного ресурсу у формуванні ґрунтовних системних знань.

У сучасному освітньому просторі дедалі частіше точаться дискусії щодо пріоритетності «твердих» і «м'яких» навичок, так званих «hard skills» і «soft skills», а також віднаходження ефективних способів збереження їхнього балансу в навчальному процесі. Таку діахронічну пару по-різному розглядають у природничо-науковій і гуманітарній сферах, щоразу перетягуючи канат від обґрунтування першочергової необхідності у глибоких наукових знаннях до важливості сформованої ментальної платформи. Опозиційні характеристики

«тверді – м'які» взято за основу при дослідженні багатьох соціокультурних явищ. Так, український письменник і політолог Ю. Щербак, цитуючи відомого американського політолога Дж. Ная – автора концепції «м'якої сили держави (soft power)», акцентує на важливості укріплення «м'якої сили України», вважаючи такими культуру та освіту. Звісно, «ансамблем бандуристів не зупиниш колони російських танків під Києвом, а давньоруськими іконами чи картинами І. Марчука не переконаєш шовіністів «новоросії» у невіддільному праві українців на державну самостійність. Водночас брутальна «тверда» сила сталі і напалму також далеко не завжди вирішує долю міжнародних конфліктів, особливо в умовах сучасної інформаційної доби» [19, с. 189].

Емоційно-образна пам'ять, тобто пам'ять на почуття, уявлення, картини природи й життя, а також на звуки, запахи, смаки тощо інтегрує мозаїчний потік хаотичних вражень у певне світобачення. Отже, можна констатувати, що ментальність як смислова матриця певного народу «структурується завдяки символам, образам, метафорам, які суб'єкт шляхом рефлексії трансформує у свій внутрішній світ та реалізує у культурному контексті та досвіді існування» [3, с. 30]. Тому очевидно, що у декотрих творах мистецтва можна віднайти набагато більше правди, ніж у численних томах програмних наукових видань. Це пояснюється тим, що мистецтво звернене до всіх психічних сил людини: розуму, почуттів і волі через враження, які, закріплюючись у свідомості людини, викликають стійкі уявлення, думки, переконання. Важко не погодитися з міркуванням Ю. Щербака про те, що «багато почуттів генетично «вбудовані» в людську психіку й не зникають під час еволюції» [19, с. 53].

Вважаємо, що зіставлення навіть декотрих запропонованих нами словесних (усних і писемних) зразків української і російської художньої творчості дає підстави стверджувати про суттєву відмінність між двома «братніми» народами, яка зродилася на ґрунті ментальних протиріч, а сьогодні вилилася у широкомасштабну агресивну війну Росії проти України. Справдилися обґрунтовані передбачення Ю. Щербака, що тривалий конфлікт на території людських душ, зазвичай, призводить до відкритого конфлікту на географічній території. Протистояння авторитарної Росії та демократичної України запрограмоване на знищення вектору ментального розвитку, зокрема системи цінностей, однієї зі сторін. У цій війні, як пророкує Ю. Щербак, «переможе Україна лише за однієї умови: якщо побудує квітуче, вільне, справедливе суспільство, об'єднане спільними національними інтересами, стане провозвісником «м'якої сили» правди й демократичного розвитку, привабливим прикладом для інших народів. Росія, яка ніколи не визнавала, не визнає і, судячи з усього, не збирається в майбутньому визнавати самостійності, самоцінності, відрубності українського народу, його мови, культури, релігії, і далі вирощуватиме свою ненависть до України, наче чумні бактерії в колбі» [19, с. 20].

Причини виникнення гострих національних відмінностей потрібно шукати в архівах первинного способу життя. Предками українського етносу

були аграрії, зокрема хлібороби, російського – кочівники. Українці були прив'язані до землі, міцно вкорінювалися на благодатному ґрунті, який обробляли й облагороджували. Їхнє світобачення формувалося у просторі між Небом і Землею (знакова коляда для українців «Небо і Земля»). Поклоніння потужним стихіям: Землі-годувальниці, Небу і Сонцю, без сприяння яких не проростала жодна зернина, набуло сакрального характеру, що і визначило український *вертикальний* світоглядний вектор, який розгортався по висоті.

Російська ментальність вибудовувалася в *горизонтальній* площині, адже люди, які вели кочівний, войовничий спосіб життя, не «прикипали» до одного місця, не облаштовували його і не вкорінювалися на певній території, а найбільше переймалися захопленням нових, поглинаючи не лише чужі землі, а й культури, привласнюючи чужі статки задля власного існування, збагачення і владарювання. Їхня світоглядна мапа розгорталася по ширині, складалася за принципом: «чим більше площі, тим краще». Тому в російських піснях так патетично звучать рядки: «широка страна моя родная», «от южных морей до полярного края раскинулись наши леса и поля», «широкий простор для мечты и для жизни» і т. п., а у світовій культурі міцно закріпилася за росіянами їхня етнічна характеристика – «широкая русская душа».

На перехресті ментальних координат України і Росії визрів з вини другої сторони конфлікт, який за масштабом став геополітичним. У 2020 році точний прогноз розвитку наступних подій пролунав із вуст мудрого гуманітарія: «Протистояння самодержавно-диктаторської шовіністичної Росії та вільної, багато в чому анархічної, розхристаної, емоційно-нестабільної України зумовлено історично-імперськими, демографічними та геополітичними інтересами Росії, яка вестиме гібридно-холодну чи гібридно-гарячу війну або до знищення державності України, або до повного розпаду самої російської імперії, зникнення її зі світової політичної сцени» [19, с. 20].

У нинішніх умовах, коли Україна бореться за своє державне і національне існування, стає сильнішою з екзистенційним ворогом і потребує стійкого національного імперативу, не лише в системі вітчизняної освіти, а й в усій гуманітарній сфері, у середовищі національної інтелігенції, особливо інтелектуальної еліти, потрібні нові ідеї та дії з утвердженням української ментальності.

Висновки. Одним із пріоритетних векторів розвитку сучасної вітчизняної системи освіти є її гуманізація, що передбачає формування цілісних знань про світ, культуру, особистість та опанування різноманітних способів пізнання цих феноменів. Важливим аспектом гуманітарного знання є осмислення суб'єктом освіти власного ментального поля, яке виявляється у вигляді ідей, почуттів, намірів, стимулів, вчинків, ціннісних орієнтирів, а відтак – цілісної картини світу. Ментальний образ нації найкраще висвітлюється у царині мистецтва, адже це саме той простір, у якому відбуваються зустрічі світоглядів і рецепції смислів. Аналіз мистецьких рефлексій, пов'язаних з інтерпретацією знакових

українських і російських художніх текстів (усних і письмових), свідчить про діаметрально протилежні модули ментальності, закорінені в архетипній пам'яті народу та закріплені в соціокультурній традиції. Відмінність полягає у різних векторах світобачення, траєкторія яких окреслена історично: в українців сформувався вертикальний ментальний вимір (аграрний тип, пов'язаний із землеробством), у росіян – горизонтальний (войовничий тип, пов'язаний із кочівним і загарбницьким способом життя). Ментальна криза двох світоглядів загострилася максимально, вирішення якої можливе лише з позиції сили. Протистояння «м'якої» і «твердої» сили у повномасштабному воєнному конфлікті за результатами війни дасть відповідь на глобальні питання: «Який світ ми побудували? Куди рухатиметься світ далі?». Очевидно, що проблема ментального коду нації має бути пріоритетною темою сучасного освітнього дискурсу.

Література:

1. Воронкова В. Істина, Добро, Краса як оптимум буття // *Гуманізм. Людина. Екзистенція: матеріали 25-х Міжнародних людинознавчих філософських читань*. Дрогобич, 11–12 жовтня 2013 року. Дрогобич, 2013. С. 121–127.
2. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 408 с.
3. Демчук Р. В. Ментальність як ідентифікаційне поняття у матриці української культури // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2017. № 1. С. 28–33.
4. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. Київ: ВД «КМ Академія», 2001. 35 с.
5. Достоевський Ф. М. Бедные люди. Белые ночи. Неточка Незванова. Москва: Правда, 1981. 384 с.
6. Єфремов С. Історія українського письменства. Видання четверте, з одніями й додатками. Т. 1 / передрук з видання «Української Накладні». Київ – Ляйпціг – Нью Йорк, 1991. 456 с.
7. Катерина Білокур: Філософія мовчазного бунту: Наукові статті, есеї, культурологічні праці до 100-річчя і 110-річчя Катерини Білокур / За ред. доктора мистецтвознавства О. Найдена. Київ: ВД «Стилос», 2011. 256 с.
8. Кобилянська О. Апостол черні. Повість: у двох томах. Тернопіль: Підручники і посібники, 2022. 224 с.
9. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала // *Психологія і суспільство*. 2015. Вип. 1. С. 6–15.
10. Котляр Ю. В. Мова у формуванні ментальності населення півдня України // *Наукові праці. Серія: Історія: науково-методичний журнал*. Вип. 292. Т. 304. Миколаїв, 2017. С. 7–10.
11. Котляр Ю. В. Сакральна історія України: методичні рекомендації. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 36 с.
12. Кулка І. Психологія искусства / Пер. с чешск. И. В. Олива. Харьков: Гуманитарный Центр, 2014. 560 с.
13. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: підручник. 2-ге вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2003. 591 с.
14. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 752 с.
15. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Книга 1. Львів: Просвіта, 1993. 786 с.

16. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. 360 с.
17. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва. Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін: монографія. Київ: Освіта України, 2008. 274 с.
18. Савчин М. Методологеми психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 224 с.
19. Щербак Ю. Україна в епоху війномиру: книга підсумків і пророцтв. Київ: Ярославів Вал, 2020. 352 с.

References:

1. Voronkova, V. (2013). Istyna, Dobro, Krasa yak optimum buttia [Truth, Goodness, Beauty as the optimum of being]. *Humanizm. Liudyna. Ekzysstentsiia – Humanity. Human. Existence: Proceedings of the 25-th International Anthropological Philosophical Readings*. (pp. 121-127). Drohobych [in Ukrainian].
2. Hrytsak, Ya. (2021). *Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy [Overcoming the past: the global history of Ukraine]*. Kyiv: Portal [in Ukrainian].
3. Demchuk, R.V. (2017). Mentalnist yak identyfikatsiine ponattai u matrytsi ukrainskoi kultury [Mentality as identification concept in the matrix of the Ukrainian culture]. *Visnyk natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultur i mystetstv – Bulletin of the National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts, 1*, 28-33 [in Ukrainian].
4. Dziuba, I. (2001). *Ukraina pered Sfinksom maibutnoho [Ukraine before the Sphynx of future]*. Kyiv: Vydavnychi dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].
5. Dostoyevskiy, F.M. (1981). *Bednye lyudi. Belye nochi. Netochka Nezvanova [Poor people. White nights. Netochka Nezvanova]*. Moscow: «Pravda» [in Russian].
6. Yefremov, S. (1991). *Istoriia ukrainskoho pysmenstva. Vydannia chetverte, z odminamy i dodatkamy [History of Ukrainian literature. Fourth edition, with changes and additions]*. (Vol. 4). New York [in Ukrainian].
7. Naiden, O. (Ed.). (2011). *Kateryna Bilokur: Folosofia movchaznoho buntu: Naukovi statti, esei, kulturolohichni pratsi do 100-richchia i 110-richchia Kateryny Bilokur [Kateryna Bilokur: Philosophy of silent rebellion: Scientific articles, essays, cultural works dedicated to the 100-th and 110-th anniversaries of Kateryna Bilokur]*. Kyiv: VD «Stylos» [in Ukrainian].
8. Kobylanska, O. (2022). *Apostol cherni [The apostle of mob]*. Ternopil: Pidrychnyky i posibnyky [in Ukrainian].
9. Kostenko, L. (2015). Humanitarna aura natsii, abo defekt holovnoho dzerkala [The humanitarian aura of the nation, or the defect of the main mirror]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society, issue 1*, 6-15 [in Ukrainian].
10. Kotliar, Yu.V. (2017). Movau formuvanni mentalnosti naselennia pivdnia Ukrainy [Language in the formation of the mentality of the population of southern Ukraine]. *Naukovi pratsi. Serii: Istoriia: naukovo-metodychnyi zhurnal – Scientific works. Series: History: scientific and methodical journal, issue 292, Vol. 304*, 7-10 [in Ukrainian].
11. Kotliar, Yu.V. (2021). *Sakralna istoriia Ukrainy [Sacred history of Ukraine]*. Mykolaiv [in Ukrainian].
12. Kulka, I. (2014). *Psihologiya iskusstva [Psychology of art]*. Kharkiv: Izd-vo Gumanitarnyy Tsentr [in Russian].
13. Lanovyk, M.B. & Lanovyk, Z.B. (2003). *Ukrainska usna narodna tvorchist [Ukrainian oral folk art]* (2-nd ed.). Kyiv: Znannia-Pres [in Ukrainian].
14. Hromiak, R.T., Kovaliv, Yu.I. & Teremko, V.I. (Eds.). (2006). *Literaturoznavchyyi slovnyk-dovidnyk [Literary dictionary-reference book]*. Kyiv: VTs «Akademiia» [in Ukrainian].
15. *Litopys neskorenoi Ukrainy: dokumnty, materialy, spohady. Knyha 1 [Chronicle of unconquered Ukraine: documents, materials, memoirs. Book 1]*. Lviv: «Prosvita» [in Ukrainian].

16. Tatenko, V.O. (Ed.). (2006). *Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filozofsko-psykholohichni studii* [Human. Subject. Deed: Philosophical and psychological studies]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
17. Padalka, H.M. (2008). *Pedahohika mystetstva* [Pedagogy of art]. Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].
18. Savchyn, M. (2013). *Metodolohemy psykholohii* [Methodologems of psychology]. Kyiv: «Akademydav» [in Ukrainian].
19. Shcherbak, Yu. (2020). *Ukraina v epokhu viinomyru: knyha pidsumkiv i prorotstv* [Ukraine in the era of war: a book of results and prophecies]. Kyiv: Yaroslaviv Val [in Ukrainian].